

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

О. Х. Юлдашев

**ФІЛОСОФІЯ
ЗАКОНО-ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ**

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2008

ББК 67.0
Ю31

Рецензенти: В. А. Рижко, д-р філософ. наук, проф.

В. М. Селіванов, д-р юрид. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 10 від 10.11.05)

Юлдашев О. Х.

Ю31 Філософія законо-державотворення у сфері економіки:
[Монографія]. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2008. —
288 с. — Бібліогр.: С. 274–283.

ISBN 978-966-608-856-0

У монографії аргументовано підхід до формування конструктивної філософії правотворення, запропоновано критерії оцінки положень політичних вчень, доктрин, які могли б бути покладені в основу цієї філософії. Викладено прикладні аспекти застосування філософії: проекти організаційно-правових рішень у сфері державного управління економікою, конституційної, адміністративної та судової реформ, управління наукою і освітою, розроблені автором.

Для партійних і державних керівників, депутатів Верховної Ради, а також розробників законодавчих актів, наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів і широкого загалу читачів, які цікавляться політикою, вдосконаленням державної влади і права.

ББК 67.0

ISBN 978-966-608-856-0

© О. Х. Юлдашев, 2008
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2008
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008

Нашим девізом завжди була і залишається
максима: геть від настирливої схоластики,
словоблудства і марних спекуляцій, —
назад до живого життя,
до самих речей!
(Е. Гуссерль)

ВСТУП

У сучасній українській (як і в російській) юридичній літературі з філософії права (ФП) здебільшого викладаються лише питання, що стосуються філософії взагалі, теорії права або (найчастіше) теорії політичних вчень, історії держави і права. Складається враження, що ФП не має власного предмета. Відповідні підручники і посібники з ФП, викладаючи погляди філософів на державу і право, значною мірою дублюють зазначені навчальні дисципліни. За структурою викладу матеріалу традиційний посібник містить положення щодо праворозуміння, відмінності між природним і позитивним правом, а також філософські концепції, вчення відомих вчених щодо права і держави. За кількістю наведених теоретичних ідей та філософських поглядів він нагадує кулінарну книжку з тисячами рецептів державо-нормотворення. При цьому не наводяться аргументи вибору конкретної ідеології (філософії), яка могла б використовуватися на практиці — у сучасному нормотворенні, державотворенні.

Виникає парадокс — підручники з філософії права є, а самої її немає. Зазначені вище традиційні відомості, що містяться у наявних підручниках з ФП, можна віднести до схоластики, оскільки це міркування про філософію права, а не сама філософія. Наслідком цього є те, що вона, як показало соціологічне дослідження¹, не має практичного застосування. Розробники норма-

¹ Щоб з'ясувати, чи використовуються наявні підручники з ФП на практиці, нами здійснено соціологічне дослідження, у процесі якого опитувалися розробники законопроектів, представники Комітету Верховної Ради України з правової політики, Міністерства юстиції та працівники юридичного відділу Міністерства економіки. На запитання: “Чи використовуєте ви у процесі правотворчої роботи положення філософії права?”, — вони відповіли “ні”. Серед причин зазначалися: 1) відсутність практичної потреби; 2) існуюча література з філософії права не озброює практику положеннями, які могли б безпосередньо використовуватися у процесі правотворчої роботи.

тивних актів не можуть знайти відповіді на питання: яку ідеологію використовувати у процесі законо-державотворення, на які філософські ідеї спиратися. Відсутність належної філософської бази є, на нашу думку, однією з причин неякісності, несправедливості правових актів. Епіграф до монографії відображає наше прагнення позбутися такої ситуації.

Під ФП ми розуміємо філософію (ідеологію, політичне вчення), яка має використовуватись у законо-державотворенні, формуванні правової політики держави, тобто у її діяльності з розроблення проєктів правових актів.

Запропонована в роботі філософія законо-державотворення має складові: 1) визначення виду ідеології, що має становити філософію законо-державотворення, критеріїв відбору філософських положень, які можуть бути віднесені до цієї філософії (це критерії справедливості, моральності), норм, зразків поведінки, що містяться у релігійних джерелах, передусім у Біблії (завдяки цьому вдалося визначити категорії “справедливість”, “моральність”, які до цього у законодавстві лише проголошувалися); 2) системний інструментарій, напрацьований частиною філософії, що досліджує категорію “система”. Зокрема, це загальна теорія систем і системний аналіз. При цьому використовувалися властивості філософії як науки, що стоїть над іншими науками, інтегрує їх. Відповідно завданнями дослідження є обґрунтування доцільності та надання рекомендацій щодо використання у процесі правотворення зазначених складових.

У дослідженні, результати якого викладено в роботі, зроблено спробу застосувати вищезгадану конструктивну (практично результативну) філософію законо-державотворення для розроблення положень щодо побудови державної влади, вдосконалення системи органів державної влади, здійснення конституційної, адміністративної та судової реформ, формування правосвідомості, правової культури,

Глава 1

ПОСТАНОВКА ЗАВДАНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ

1.1. Актуальність розроблення конструктивної філософії права і вимоги до неї

У “Передмові” до “Філософії права” [27, 279–323] Гегель підкреслює, що основне завдання філософії права — пізнання держави і права, а не зазначення того, якими вони повинні бути. Філософія, як і філософ, загалом не може вийти за межі своєї епохи; її головне призначення — збагнення розумності того, що є, а не пошук нових і особливих теорій про державу і право. “Отже, ця робота, — пише Гегель, маючи на увазі свою “Філософію права”, — оскільки в ній міститься наука про державу, буде спробою досягнути і зобразити державу як щось розумне в собі. Як філософський твір вона повинна бути якомога далі від того, щоб конструювати державу такою, якою вона повинна бути”.

Наша робота, навпаки, присвячена відповідям на те, **ЯК** сконструювати право (під правом у даному разі ми розуміємо право позитивне, законодавство, що відповідає певним вимогам) і державу (державну владу) таким чином, щоб вони не були ворожими до людини, а навпаки, гарантували б безпеку населення, сприяли сталому розвитку країни. Необхідною умовою досягнення цих завдань є відповідне філософсько-методологічне підґрунтя законно-державотворення. Зусилля, спрямовані на його створення ми називаємо конструктивним підходом до філософії права (законно-державотворення).

У межах цього підходу визначаються філософсько-методологічні засади (фундамент) правотворення — розроблення законодавчих актів. Такі засади могли б сприяти створенню цих актів з урахуванням національного інтересу, забезпечувати їх відповідність вимогам справедливості, якості, а отже і ефектив-

ності правотворення (що передбачає також державотворення). Філософський фундамент у цьому сенсі має визначати найсприятливішу ідеологію і на її основі забезпечити вибір відповідного політичного режиму — найважливішого елемента форми держави¹), спрямованого на поліпшення життя населення, а не державної верхівки, як це склалося в Україні.

Розроблення філософського підґрунтя необхідне для визначення оптимального ступеня централізації (децентралізації) державної влади, шляхів здійснення конституційної та адміністративної реформ, створення небюрократичного конкурентного уряду, дійсного права, розвитку місцевого самоуправління — влади територіальних громад, визначення оптимальної (з позицій максимізації інтересів населення) взаємодії уряду і недержавних неурядових структур тощо.

Отже, проблематика філософії державо-правотворення є не надуманою, а надзвичайно важливою і актуальною. Відсутність ефективної національної методології правотворення, яка б була заснована на найбільш ефективній філософській базі, ідеології (сумі концептуальних ідей, доктрині) з урахуванням національних традицій і особливостей, зумовлює запозичення правових моделей західного зразка, що не завжди відповідають не тільки найвищим цінностям, а й національним традиціям. Внаслідок цього низку законодавчих актів можна віднести до таких, які не відповідають вимогам моралі, справедливості.

Саме невизначеністю філософських питань державо-правотворення значною мірою зумовлено багато проблем у нашому житті. Це і несправедливість чинних правових актів, і функціонування деяких непотрібних з позиції здорового глузду державних інституцій. Не є винятком також чинна Конституція України. Нерідко зазначають, що вона на рівні сучасних європейських вимог, проте це далеко не так. Як показано нижче, ця конституція не спрямована на забезпечення прав пересічних громадян, закріплює

¹ Згідно з теорією держави, під формою держави у широкому значенні розуміють три елементи: 1) форму правління (організації державної влади, що характеризується побудовою вищих органів влади держави, способом їх утворення, розподілом компетенції, а також тим, кому формально належить верховна влада у країні, хто є главою держави; за формою правління розрізняють два антиподи: монархію і республіку), 2) форму державного устрою (унітарна, федерація, конфедерація) і 3) політичний режим (сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснює управління верховна влада в країні).

авторитарний режим в управлінні державою, є внутрішньо суперечливою. Це стосується і конституційного та законодавчого забезпечення державної влади, всіх її гілок, у тому числі судової. Остання як результат дії її законодавчого забезпечення (з боку конституційних норм, концепції судово-правової реформи, законів про судоустрій та статус суддів, так званої “малої судової реформи”) є самодостатньою, не має контролю ззовні, а отже порушує дійсні цілі свого існування, багато в чому є бюрократичною та корупційною.

Звичними вже стали часті зміни у законодавстві. Є випадки внесення змін до затверджених законодавчих актів відразу після введення їх у дію. Втрати, які несе держава через відсутність власної філософської доктрини правотворення, чітких критеріїв оцінки правової політики, можна поділити на економічні та соціальні. Останні пов’язані з падінням рівня моралі у суспільстві, завдають суттєвої шкоди людям. Наприклад, визнання в Україні деяких прав за подружжям, що перебуває у незареєстрованому (фактичному) шлюбі, легітимізація (за законодавством деяких країн) гомогенних шлюбів може взагалі винищити рід людський.

Все це наслідки відсутності надійного філософсько-методологічного підґрунтя правотворення. Саме тоді, коли його немає, ми змушені на кожному кроці на шляху законо-державотворення озиратися назад: а чи не завалиться будівля, яку ми будуємо, не маючи надійного фундаменту, під вагою власних надбудов? Наявність ефективної національної методології правотворення, власного філософсько-методологічного фундаменту правотворення є необхідною умовою розбудови правової держави. Особливістю нашої роботи є не звична критика соціалістичного минулого або сучасного стану філософії державо-правотворення, не традиційне обмеження лише постановкою певних завдань перед юридичною (філософсько-правовою) наукою, а запропонування нової в плані конструктивізму філософії та методології державо-правотворення в Україні. При цьому ми не претендуємо ні на її завершеність, ні на те, що запропонований підхід — єдино можливий спосіб вирішення відповідних проблем.

Пошуки такого роду засад законо-державотворення вже неодноразово здійснювалися, проте не завжди вони пов’язувалися з філософією права. Відомий вчений-теоретик М. Коркунов,

зазначаючи, що правознавство, як жодна з наук, потребує своєї узагальнюючої теорії, писав, що раніше, це завдання, хоча і по-різному, намагалися вирішити такі науки, як енциклопедія права і філософія права, але вони вичерпали свої можливості й на зміну їм приходить загальна теорія права. Енциклопедія права, на його думку, за своєю сутністю не могла стати такою узагальнюючою наукою, і всі спроби такого роду заздалегідь були приречені на невдачу. “Створити з енциклопедії науку наук, що була б водночас самостійною, особливою наукою й обіймала собою зміст всіх окремих наук, виявилось неможливим” [68, 34]. Складніші справи з філософією, що і народилася як наука узагальнююча. Право завжди було предметом філософського, тобто надчуттєвого, пізнання. Водночас поява права як окремої науки датується М. Коркуновим XVII ст. і пов’язується з ім’ям Г. Гроція та створеною ним теорією природного права. Своєї кульмінації ця традиція досягла у Е. Канта. Протиставлення природного і позитивного права було значно пом’якшено в Гегеля, але саме розуміння філософії права зберігається колишнім: це не емпіричне, а надпочуттєве знання. М. Коркунов мав великі сумніви щодо можливості такого знання. “Зазначимо тільки, — пише він, — що останнім часом можливість надчуттєвого пізнання знаходить собі усе менше і менше прихильників. Але як би не вирішувалося це питання в теорії пізнання, навряд чи можливо відстоювати потребу існування особливої філософії права як надчуттєвого пізнання про право” [68, 43]. Замінити філософію права повинна загальна теорія, завданням якої є узагальнення матеріалу, наданого галузевими юридичними науками, тобто вона має справу з таким самим емпіричним, позитивним матеріалом, як і вони. “Таким чином, — стверджує М. Коркунов, — ми маємо повну підставу визнати старе розуміння сутності юридично-філософських досліджень, що відживають свій вік. Майбутнє, мабуть, належить філософії права лише в значенні загального вчення про право” [68, 46].

Отже, щоб довести правомірність загальної теорії права, потрібно, як зазначав у передмові до книги М. Коркунова, д-р юрид. наук, професор І. Козлихін, дискредитувати філософію права. Це могла зробити тільки позитивістські орієнтована юриспруденція. При цьому потрібно мати на увазі, що позитивістський напрям у правознавстві не менш різноманітний, ніж природ-

но-правовий. У вітчизняному правознавстві (за І. Козлихіним) традиційно виділяють юридичний і соціологічний позитивізм. Термінологічно це не зовсім точно. Скоріше, повинно йтися про етатичний (політичний) і соціологічний юридичний позитивізм, а також нормативізм. Тут не місце аналізувати їх особливості. Важливо інше: усі позитивістськи орієнтовані юристи заперечували евристичну цінність філософії права і відстоювали необхідність загальної теорії права (або теорії держави і права, як було прийнято називати цю галузь юридичного знання в радянському правознавстві) як узагальнюючої й основної науки. М. Коркунов створив соціологізовану загальну теорію права. У цьому сенсі він є предтечею соціології права — науки, що стрімко розвивалася і сьогодні перетворилася на самостійну галузь знання.

Іншою була доля етатистського юридичного позитивізму, що виявився нездатним відповісти на багато викликів ХХ ст. Проте і він з його орієнтацією на юридичну догматику відіграв важливу роль у розвитку правознавства. М. Коркунов поспішив оголосити філософію права померлою, а вона довела свою життєздатність. Це стосується не тільки західного, а й вітчизняного правознавства. Позитивістськи орієнтоване, воно природним чином сприйняло ідею загальної теорії держави і права, в якій у різні часи й у різних вчених домінували то соціологічні, то етатичні або, нарешті, філософські мотиви. У кінцевому рахунку радянська теорія держави і права вмістила в себе і філософські, і соціологічні, і юридично-догматичні сюжети. У 80-х роках це було визнано фактом, що здійснився, і оцінювалося загалом позитивно. Так, Д. Керімов зазначав, що загальна теорія держави і права становить єдність філософського, соціологічного і спеціально-юридичного розуміння права [62]. Проте така єдність була зумовлена не особливостями предмета науки, а пануванням марксизму-ленінізму, що, по-перше, претендував на звання всеохоплюючої системи знань, а, по-друге, був по суті ідеологією (філософією) соціалістичного, загальнонародного права. Після ринкової перебудови суспільних відносин, розпаду СРСР, відторгнення соціалістичної ідеології у галузі законо-державотворення з'явилася відповідна прогалина. Отже, ми не знали не тільки що, а і “ЯК” робити, здійснювати державно-правову розбудову. З часом ця прогалина поступово почала спорадично (науково некерівано) заповнюватися лібералістичною ідеологією. Але чи пот-

рібна нам саме така ідеологія? Це перше питання. Друге полягає в тому, що крім ідеологічної бази необхідні наукові (системні) засади законо-державотворення, які б дали змогу створити справедливе і ефективне законодавство, діяти (як з боку влади, так і населення) по совісті і як того вимагає закон. А для цього потрібно те, що ми називаємо конструктивною філософією права. Це конкретна ідеологія (філософія) права, законо-державотворення, тобто ідеї, ідеологія, яка могла б бути покладена в основу законо-державотворення (перша частина ФП), що може бути названа власне філософською. Крім того, необхідні методологічна, системна частина філософії законо-державотворення (друга частина) і, нарешті, конструктивні правосвідомість, правова культура (третя частина).

Перша частина цієї ФП є першим завданням філософії законо-державотворення. Йдеться не про добірку цитат з робіт відомих філософів щодо права, законодавства і держави. Про правові ідеї Канта, Гегеля, Ніцше, Фрейда, Маркса та ін. можна прочитати у будь-якому підручнику як з ФП так і теорії політвчень або історії держави та права, а рекомендацій щодо вибору найкращої ідеології для застосування у процесі сучасного законотворення немає. У межах першої частини ФП зосередимось на обґрунтуванні потрібної для законотворення, законодавців ідеології державотворення. Вона вкрай необхідна, адже у багатьох підручниках з філософії права наводяться лише різноманітні політико-правові вчення стосовно права, держави. Спроб обґрунтувати вибір нагальної ідеології немає. Якщо ці вчення не мають практичного застосування, то вони потрібні хіба що для загального розвитку. А раз так, то незрозуміло, навіщо автори робіт з ФП (у тому числі й такі загальноновизнані корифеї, як С. Алексєєв, В. Нерсесянц) багаторазово лише цитують у своїх роботах певні правові ідеї. Коли вони за часів СРСР у своїх працях лише наводили різні вчення, аналізували їх з позицій так званого класового підходу, славили марксистсько-ленінську ідеологію, агітували за неї, переконували в тому, що ця ідеологія є найнауковішою, єдино правильною, то це ще можна було зрозуміти. Тепер вони, перераховуючи відомі вчення, наполягають на доцільності лібералістичної ідеології. Результатом цього, як зазначалось, є те, що багато правових актів за рівнем моральності, справедливості нерідко значно нижчі навіть за право колишнього соціалістично-